

Konferanslar:

SOĞDLULARIN ORTA-ASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

Prof. MASAO MORI

Sayın başkan, Sayın bayanlar ve baylar; bugün huzurunuzda bir konuşma yapmak benim için büyük bir onurdur.

1956 yılında, Moğolistan'daki Bugut şehrinin on kilometre batısında Arahangay aймаğı bölgesinde bir yazılıtaş bulunmuştu. İki Rus bilgini, S. G. Klyastornyj ve V. A. Livşits, 1971 ve 1972 yıllarında yayınladıkları yazılarda, bunun Soğdça bir yazıt olduğunu belirtmişlerdir.

Kendim, bu "Bugut Yazıtı" denilen yazılıtaş, 1972 yılında Japon bilim çevresine tanıtmıştım. Ve Prof. Saadet Çağatay ile Doç. Semih Tezcan, sözünü ettiğim bu yazılıtaş, 1976 yılında "Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten" dergisinde Türk bilim çevresine tanıtmışlardır.

Yukarıda sözünü ettiğim iki Rus bilginine göre, bu yazıt, I. Göktürk İmparatorluğu zamanında, Mahan Tegin adlı soylu bir kişi için dikilmiştir. Ve Sayın Çağatay ile Tezcan, tanıtmaya yazılarında; "Oldukça gelişmiş bir yazı dilinin örnekleri olan Eski Türk yazıtlarının eski bir geleneğe dayandığı açıktır. Bu geleneğin kurulmasında Soğdluların oynadığı rolü aydınlatmak bakımından, Bugut Yazıtı büyük önem taşımaktadır. Bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekir. Şimdilik, yalnızca 6. yüzyıl sonlarında Türk Kağanlığında Soğutçanın yazı dili olarak kullanılmakta olduğunu söyleyebiliriz". demektedirler.

Kendim, şimdilik bu nazariyeleri destekliyorum. Ve birkaç bilgin, Soğdluların sadece Moğolistan'daki ve Göktürk İmparatorluğu zamanındaki faaliyetleri üzerinde durmuştur. Fakat, Soğdlular, Göktürk İmparatorluğu zamanında birdenbire Moğolistan'a gelmiş değildir. Soğdlular, önce de, Orta-asya ve Moğolistan'da çeşitli sahalarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunu açıklamayınca, I. Göktürk İmparatorluğu zamanındaki Bugut yazıtının dikilmesinin nedeni de açık olmayacaktır. Burada, özellikle Çin kaynaklarına dayanarak, Soğdluların, Orta-asya ve Moğolistan'daki faaliyetlerini açıklayıp, Bugut yazıtının dikilmesinin temelini belirtmeye çalışacağım.

Soğdluların anavatanı, elbette, Maveräünnehir, yani Sogdiana ülkesidir. Bu bölgede bilindiği gibi, Semerkand, Buhara, Kişş, Taşkent gibi çok sayıda vaha devletleri bulunmaktaydı.

Vaha tarımcıları genellikle, yararlandıkları su miktarı sınırlı olduğu için, örneğin sulama kanalları yaparak önlemler alsalar bile, tarım alanlarını belli ölçüler dışında genişletememekteydiler. Bu nedenle, tarımdan taşan nüfusun çıkış yolunu zanaat ve ticaret faaliyetlerinde aramak zorunda kalmışlardır. “Ancak bu bölgenin coğrafi konumunun Soğdluların ticaret faaliyetlerinde son derece yararlı bir rol oynadığı düşünülmektedir.” diyen Japon tarihçisi Prof. Akira Haneda, bunu; “(Sogdiana’nın), Chang Ch’ien’in Orta-asya seyahatı vesilesiyle açılan ve “İpek Yolu” denen, Çin ile Batı Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlayan Doğu-Batı kervan ticareti yolunun stratejik bir yerinde bulunmakla kalmayıp, güneyde Hindistan’a ulaşan, kuzeyde Kuzey Asya’nın steplerine bağlanan, güney ve kuzeyi birbirine bağlayan ulaşım açısından da stratejik bir yere sahip olmasıyla” açıklamaktadır.

Sogdiana devletlerinde tüccarların, soyluların hemen altında yer alması, bu arada, bunların “kent soylularına katılmış olmaları”, Soğdluların ticari faaliyetlerinin canlılığından kaynaklanmakta, bu canlılığın kaynağı da “bu yörenin coğrafi konumundan” gelmektedir.

“Eski T’ang Tarihi” (Chiu T’ang Shu) ve bunun gibi Çin kaynaklarına göre, “(Soğdlular) çocukları olduğunda, mutlaka ağızlarına bir malt şekeri koyarlar, avuçlarına yapışkan sürerler. Bu çocuklar büyüdüğünde, dillerinin tatlılığının malt şekeri gibi olması, avuçlarına aldıkları paranın yapışkan gibi yapışıp kalabilmesi içindir. Bu kişiler barbar yazısı, yani Soğd yazısı öğrenirler, iyi tüccar olup, ufacık bir çıkar için mücadele ederler. Erkekler 20 yaşına geldiklerinde ticaret için komşu ülkeye seyahate gönderilir, hatta, Çin’e bile gelirler. Ticari çıkar olan bir yerde onların izine rastlamamak mümkün değildir.

Soğdlu tüccarların en geç, 1. yüzyıldan sonra, Sonraki Han Hanedanı döneminde, yoğun biçimde Çin’i ziyaret ettikleri, “tüccarlar ve satıcılar her gün sınırdan geliyorlar” sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Sonraki Han Hanedanı başlarındaki Fu-po (general) Ma Yüan ile ilgili olarak, kendisinin maiyetinin “Fu-po (general) Hsi-Yü’nün (Türkistan’ın) tüccar barbarları gibidir. Bir yere gidince orada kalır” diyerek O’nun eleştirdiğinin söylenmesi o zaman “Hsi-Yü’nün (Türkistan’ın) tüccar barbarları”¹ nın

¹ Bugün “barbar” veya “barbarlar” sözcüğü ile çevirdiğim Çince kelime “Hu” veya “Hu-jen”dir. “Hu” veya “Hu-jen” sözcüğü, asıl olarak, Moğolistan’daki göçbeleri, özellikle

“bir yere gidince orada kalıp” alışveriş yaptıklarının, bu sırada Çinliler tarafından gayet iyi bilindiğini ifade etmektedir.

Böylece, Soğdlu tüccarların “vaha yolu” boyunca Çin’i hedef alarak sürekli ilerlemiş oldukları farzedilirse, bu “vaha yolu”nun doğu ucu denebilecek, Çin ile Orta-asya’yı birbirine bağlayan “köprü” “Tung Lang” yani, Ho-hsi’deki Hui Lang (batıda Tung Huang’dan doğuda kuzeye kıvrılan Sarı Nehir yakınlarına değin uzanan vahalar)’in bunların ticari faaliyet üssü olması doğaldır.

Çin’de Wei Devleti’nin T’ai-ho dönemi sırasında (227-233), Tun Huang’ı gücü büyük aileler elinde tutmakta, “Tükistan’ın karışık barbarları” buraya gelip bu kişilerle sadece işbirliği yapmakla kalmayıp, bunların başkent Lo Yang’a değin uzandığı söylenmektedir. 16 Devlet zamanında (304-439), sözü edilen Ho-hsi yöresi merkezi Çin’deki karışıklıklar üzerine bağımsız olmuştur. Bu bölgede Önceki Liang (317-376), Sonraki Liang (386-403), Güney Liang (397-414) Batı Liang (400-421) ve Kuzey Liang (397-439) gibi sınır devletlerinin ortaya çıkmasında buradaki ticaret, özellikle, ticaret kervanlarının geliş gidişi ile transit ticaretinden gelen çıkarlar gözden uzak tutulmamalıdır.

Biraz önce sözünü ettiğim, Ho-hsi yöresindeki beş devletten biri olan kuzey Liang’ın To-pa Wei Devleti tarafından yıkılması sırasında “Su-t’e (Soğd) devletinden tüccarlar, önceleri çoğunlukla Liang topraklarına gelerek ticaret yapmaktaydılar. Kuzey Wei’nin (Tobgaçların), Kuzey Liang Devletinin başkenti Ku-ts’ang’ı ele geçirmeleri üzerine bu tüccarlar derhal tutsak edilmiştir. Kuzey Wei hükümdarı Kao Tsung’un (imparator Wen Ch’eng, 452-465) yönetiminin başlarında, Su-t’e hükümdarı elçi göndererek, bunların kefaletini ödemeyi rica etmiş, bir hükümdarlık buyruğu ile bu dilek kabul edilmiştir.” denmektedir. Biz bu yazılanlardan, Ho-hsi’nin hemen hemen doğu ucu olan Ku-ts’ang’da (şimdiki Kan-su Eyaletinin Wu-wei ili yakınlarında) yoğun bir ticari faaliyetin varlığını ve buranın, açıkça Soğdlu tüccarların elinde olup, Tarım Havzası’nın vaha devletlerini birbirine bağlayan “vaha yolu”nu aşarak Pamir’in yanından uzaklardaki Batı ile bağlandığını görmekteyiz.

Daha sonra, 553 yılında Batı-Wei hükümdarı-Fei Ti zamanında, Batı Wei’in Liang Eyaleti valisinin Kuzey Ch’i Devletine elçi olarak gidip,

---

Hsiung-nu’ları göstermekteydi. Fakat, özellikle İpek Yolu açıldıktan sonra, “Hu” veya “Hu-jen” kelimesi, yavaş yavaş Orta-asya’daki İranlılar, bilhassa, Soğdluları göstermeye başlamıştır. Örneğin; T’ang devrindeki şiirlerde söylenen “Hu” veya “Hu-jen”, Soğdlular anlamını, ve “Hu-chi” yani “barbar kızı” ise, Soğdlu kızlar anlamını taşımaktaydı.

ülkesine geri dönerken yolda, Liang Eyaletinin (Ku-ts'ang'ın) batısında bir T'u-yü-hunların ticaret kervanına saldırarak, T'u-yü hunların yüksek devlet memurları ve generalleri ile birlikte "tüccar barbarlardan 240 kişi, 600 baş deve ve katır" ele geçirdiğini, bu arada el koydukları "ipekli kumaşların on binleri bulduğu" belirtilmektedir. Bu kayıtlardan, Soğdlu tüccarların, T'u-yü-hunların himayesine sığınıp, bundan yararlanarak büyük miktarda ipekliyi Batı'ya taşıdıklarını ileri sürmek olanaksız değildir.

Soğdlu tüccarların ticari gelişmelerinde bunların gittikleri yerlerde oluşturdukları koloni toplulukları rol oynamaktaydı.

I-wu'nun (Hami = Kumul) "Çin açısından, çölü geçip, T'ien-shan'ın doğu ucuna ulaşmak için bir bakıma kara limanı" olmakla kalmayıp, T'ien-shan Sıradağı boyunca doğudan gelen İran kökenli tüccarlar açısından da Çin, ya da Moğolistan'a açılan "en doğudaki üs olduğu" (Hsiao Matsuda), burası ile ilgili olarak Stein'in bulduğu T'ang döneminin bir yazmasında "Sui Hanedanının Ta-yeh 6 yılında (610), kentin (I-Wu Kentinin) doğusunda toprak satın alınıp I-wu İlinin kurulduğu, Sui Hanedanındaki karışıklıklar üzerine burasının tekrar barbarların eline geçtiği, Ken-kuan'ın 4. yılında (630), Başkan Shih Wan-nien'in yedi kenti toplayıp Çin'e bağlandığı" görülmektedir.

"Yeniden barbarların eline geçti" dendiğine göre, Sui Hanedanı burasını satın almadan önce, buranın Soğdluların koloni topluluğu olması doğaldır; Sui Hanedanının sonlarındaki kargaşalıklar sırasında yeniden Soğdluların eline geçen bu yöre, daha önce belirtildiği gibi, 630 yılında Başkan Shih Wan-nien'in 7 kenti toplayarak Çin'e bağlaması sonucu, T'ang Hanedanının yönetimine girmiştir. Yazmada söz konusu edilen "7 kent", burada 7 yerleşim biriminin mevcut olduğunu belirtmektedir.

Bu arada, Başkan Shih Wan-nien'in soyadından, bu kişinin "Shih Devletinden" yani "Şaş'lı (Taşkentli) bir Soğdlu olduğu anlaşılmaktadır. Özetle, ne zamandan beri olduğu pek belli olmamakla birlikte, I-wu'da Şaş'tan gelen bir Soğdluyu lider yapan koloni toplulukları bulunduğu, bunların bu yeri bir üs yaparak, Doğu ile ticari ilişkilerini yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, Shan-shan ile ilgili olan bir yazmada "Sui, Shan-shan Ucunu kurmuştur. Sui dönemindeki kargaşalıklar sırasında bu kent ortadan kaldırılmıştır. K'eng-Kuan yılı ortalarında (627-649) K'ang Devleti Başkanı K'ang Yen-tien, doğuya gelip, bu kente yerleşmiş, barbarlar da O'nun peşinden burada topluluklar oluşturmuşlardır." denmekte, ayrıca, bu kentin yakınlarında yine K'ang Yen-tien tarafından başka yerleşim birimlerinin de kurulduğu belirtilmektedir.

Kendisi, Sui Hanedanı sonlarındaki kargaşa döneminden yararlanarak, çok sayıda Soğdluyu belki de Semerkand'lı Lob-nor'un güney-batı yöresine getirmiş, ticari koloni toplulukları oluşturmuştur. Daha sonra, 691 yılı dolaylarında, K'ang Fu-yen adlı, yine Semerkand'lı birinin "Uç Generali" sıfatıyla bu toplulukların başına geçtiği bilinmektedir. Fu Tan-yen adlı bu "Uç Generalinin" adının bir Mani rahibi ünvanı olup, "Fu-to-Yen" ile aynı anlamda, "Dini bilgileri bilen kişi" anlamındaki Soğdça bir kelimenin karşılığı olarak kabul edilirse, bu husus, Soğdluların sadece Mani Dinini değil, aynı zamanda, geniş çapta İran kültürünün de doğuya yayılmasında önemli bir rol oynadıklarını gösteren bir kanıttır diyebiliriz.

Buradan doğuya gidildiğinde, Tun-huang'a ulaşılır. Tung-huang Kalesinin doğusunda, yaklaşık 500 m. uzaklıkta, "olasılıkla T'ang dönemi başlarında-yani en geç Sui Dönemi, en erken 7. yüzyıl ortalarıyla sınırlı olarak-kurulmuş", An Ch'eng denen bir Soğd topluluğu bulunmakta, 8. yüzyıl ortalarında, K'ang Devleti (Semerkand), An Devleti (Buhara), Shih Devleti (Şaş), Ho Devleti (Kuşanya), Shih Devleti (Kışş) gibi devletlerden gelen Soğdlular-yaklaşık 300 hane, 1400 kişi-oturmakta, bunlar Çinli adını taşıyanlar ile birlikte yaşamaktaydılar.

Bu topluluklarda Zoroastar Dini tanrısının kutsal tapınağı bulunmakta idi. Bunlar halkın güvenini kazanarak Budizm'i de yaymışlardır. Burada oturan halk 8. yüzyıl ortalarında, "tarımla uğraşmaktaysalar da, ticaret faaliyetleri çok daha fazla ağırlık taşımakta", "sakinlerin çoğunluğu" tüccar olarak "bir yandan Doğu ile Batı arasında gidip, gelmekte, bir yandan da üç kuruşun peşinde koşmaktaydılar" denmektedir. (Prof. On Ikeda)

Daha doğuya gidersek, Chiu Ch'uan'a ulaşılır. Bu yöredeki "barbar" lardan An-Nuo-pan-t'o adlı, Buhara'dan bir Soğdlu 545 yılında Batı Wei'den Göktürklerin A-shih-na ailesine gönderilen elçilik heyetine başkanlık etmiştir. Ve daha önce belirttiğimiz gibi, Soğdluların "vaha yolu" boyunca doğuya gelip, özellikle, Ho-hsi'de ticari faaliyetlerle uğraştıkları ve ayrıca Soğdluların I-wu (Hami), Lob-nor'un güney-batısı, özellikle Ho-hsi yöresinin batı ucunda, Tun-huang yakınlarında koloni toplulukları oluşturdukları düşünülürse, aynı şekilde Soğd topluluklarının Tun-huang'ın doğusunda, Chiu-ch'uan'da bulunmuş olabilecekleri yadırgatıcı olmayacaktır. An-Nuo-pan-t'o'nun böylece bir toplulukta yaşayan bir Buharalı olması gerekir.

Yukarıda sözünü ettiklerimiz, Çince tarih kaynaklarından öğrendiğimiz gerçekler olup, Soğdluların kendilerinin bıraktıkları belgelerde de ayrıca kanıtlanmaktadır. Sözünü ettiğim belgeler, Stein'in 1906 yılında Tun-huang'ın batısındaki gözetleme kulesi kalıntılarından Han dönemine ait

tahta üzerine yazılmış yazıtlarla birlikte, Soğdça belgelerden başka bir şey değildir. Bunların tarihleri ile ilgili olarak İngiliz W. B. Henning, 1948 yılında, burada kullanılan Soğd yazısı sili -Klasik Soğd yazısı-, kelime haznesinin özelliği ve diğer hususlara göre, bunları 4. yüzyılın başları olarak tarihlendirmektedir. Buna karşın, Prof. Akira Fujioda, kâğıt özelliğinden çıkararak, bunların 6. yüzyılın ilk yarısından kalmış olabileceğini de göz önünde tutmaktadır. Ancak, ben Soğd yazısı ve diliyle kâğıt özelliğinin tarihsel gelişimini pek iyi bilemediğimden, bu iki görüş konusunda bir seçim yapabilecek durumda değilim.

Ama, her halükârda, özellikle bunlardan birini, Chiu-ch'uan'da yaşayan bir Soğd tüccarın Semerkand'lı bir tüccara gönderdiği mektubu ele alacak olursak, bu belgeden, Soğd tüccarların Ho-hsi yöresinin batısından doğusuna kadar uzanan bölgedeki, Tun-huang, Ch'iu-ch'uan, Ku-ts'ang gibi vaha kentlerine gelip, ticaretle uğraşmakla kalmayıp, bu kentlerde koloni topluluklar kurup, bunları üs yaparak Çin'e vekillerini gönderdikleri, bunların vasıtasıyla Çin ticaretini yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Bu arada, özellikle, "Semerkand'dan gelmiş olup, Tun-huang'da yerleşen soylular yüz kişiyi bulmaktadır." cümlesi dikkatleri çekmektedir. Bu cümle, burada görülen "soylular"ın aslında tüccarlar olduğunu, başka bir deyişle, Soğdlular açısından tüccarların "soylular"dan başka bir şey olmadığını işaret etmesi dışında, Tun-huang'da mevcut Semerkand'lı tüccar topluluğunun ne kadar büyük olduğunu, bu nedenle, bunlar tarafından Doğu ticaretine ne denli büyük bir canlılık getirildiğini ifade etmektedir. Prof. Ikeda'ya göre, "Çin toprakları, özellikle Kuzey Çin'in savaş ve ayaklanmalarla son derece karışık bir dönem içinde olmasına rağmen, Soğdlular ulaşım sisteminin bozuk olduğu bir ortamda bile Semerkand ile bağlantıyı koruyarak ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir."

Soğdlular, geniş anlamda Orta-asya'nın vaha halkı, Kuzey Asya'nın atlı göçebe halklarının saldırısına uğradıklarında direnmeden boyun eğmişlerdir. Ancak, buna karşın, kendileri atlı göçebe halklarının gücünden olumlu bir şekilde yararlanmışlardır. Böylece, ticaret alanlarının genişletilmesini ve ticari faaliyetlerinin geliştirilmesini düşünmüşlerdir. Göçebe güç açısından, Soğdlular, vaha halkı, elde ettiği ticari çıkarların bir kısmını, onların seyahat yollarının güvenliğini sağlama bedeli, bir bakıma, geçit vergisi ya da koruma vergisi olarak vermekteydiler. Böylece, göçebe güç ile Soğd tüccarlar ve vaha halkının ticaret kervanları arasında bir "symbiosis" (bir arada yaşama ilişkisi) oluşmuştur. Özetle, özellikle

Soğdluların ticari yetenekleri ile atlı göçebe halkın askeri gücü birbirini tamamlayarak, karşılıklı çıkarlar sağlamışlardır denebilir.

Bu, Göktürkler ile Sasani Hanedanı İrani ve Doğu Roma İmparatorluğunu ilgilendiren ipek ticareti meselesinde Soğdluların, özellikle bunların önderi Maniach'ın Göktürk göçebe gücünün maşası olarak görünmesinden bile açıkça anlaşılmalıdır.

Böylece, görüldüğü gibi, Soğdluların sadece “vaha yolu” boyunca ilerlemeyip, ülkeleri Sogdiana'dan kuzey-doğuya uzanarak göçebe gücün doğrudan doğruya yönetimi altındaki “step yolu” nu (T'ien-shan Sıradağlarının kuzeyinden doğu-batı yönünde uzanan yol) izleyerek, göçebelerin koruyuculuğunda, ticaret ağlarını Doğu'ya doğru genişlettikleri kolayca anlaşılabilir.

Bir örnek verelim: Jou-janların yönetimine giren Kao-ch'e-ting-lingler 485-486 yıllarında, A-fu-chih-lo'nun yönetiminde, Jou-janlara karşı çıkarak batıya göçüp, Altay Dağları ile T'ien-shan Dağları arasındaki Jungarya yaylasında bağımsız bir Kao-ch'e Devleti kurmuşlardır. Bundan kısa bir süre sonra, 490 yılında A-fu-chih-lo “tüccar barbarları” Kuzey Wei'nin (T'o-pa Wei'in) başkenti Lo-yang'a göndererek, bağımsızlığının gerçek olduğunu bildirdiği anlaşılabilir. Bu, Orta-asya'dan Kuzey Wei'ye gözüne kestirerek gelen Soğdlu tüccarların Doğu T'ien-shan Dağlarının kuzey yamaçları ve Kao-ch'e Devletine ait Jungarya Yaylasından yola çıktıklarını belgelemektedir.

T'ien-shan Dağlarının kuzeyindeki “step yolu” boyunca Doğuya gelen Soğdlular, ayrıca önemli noktalarındaki vahalarda ticari koloni toplulukları oluşturmuşlardır. Bu gerçekler, başka belgelerden de anlaşılabilir bir şekilde, bunu kesin olarak kanıtlayan, T'ang Hanedanının Budist rahibi Hsüan Chuang'ın “Büyük T'ang Hsi-yü Kayıtları”ndaki bir kayıttır.

Hsüan Chuang, 7. yüzyılın ilk yarısında, Batı T'ien-shan Dağlarının kuzeyinden batıya doğru giderken duyduklarını ve gördüklerini şöyle anlatmaktadır:

Isık Göl'ün kuzey-batısına doğru 500 küsur Li gidildiğinde Suj-ab Kentine varılır. Kentin çevresi 6-7 Li olup, çeşitli ülkelerin tüccar barbarları karışık olarak oturmakta... Suj-ab Kentinden Chieh-hsiang-na Devletine varıncaya değin uzanan bölge Soğd adıyla anılmakta, kişilere de Soğdlu denmektedir. Yazıları ve dilleri de bu adla (Soğd yazısı, Soğd dili olarak) bilinmektedir. Yapıları iriyarı olmakla birlikte insanları korkak karakterli olup, alışkanlıkları gayri samimilik ve sahtekârlıktır. Genellikle

ihtirash kimseler olup, baba-oğul para yapmak için yarışır². Varlığın fazla olmasına değer vermektedirler, aşağı ve asil tabaka ayırımı yoktur. Örneğin, zenginlikleri hesapsız olsa bile, giyecek ve yiyecekleri kaba ve kötüdür. Köylüler ve tüccarlar yarıyarıadırlar.

Suj-ab Kentinin batısına doğru gidildiğinde, 400 küsur Li mesafede Ch'ien-ch'uan'a (bugünkü Furunze'nin batısında, yaklaşık 120 km. uzaklıktaki Merke) varılır.

Ch'ien-ch'uan'ın batısına gidildiğinde, 140-150 Li mesafede Talas Kentine (bugünkü Canbul'a) ulaşılır. Kentin çevresi 8-9 Li olup, çeşitli ülkelerden yabancı tüccarlar karışık olarak oturmaktadırlar."

Burada, Hsüan Chuang, Soğdluları tanıtarak, ticaretle uğraşan Soğdluların karakterini, ayrıca bunların hasisliklerini ustalıkla tasvir etmekte, vaha halkının tüccarlar ve köylülerden oluştuğunu belirterek, bu noktaya dikkatleri çekmektedir.

Ancak, daha önemlisi, Hsüan Chuang'ın Suj-ab Kentinden Chieh-hsiang-na Devletine doğru uzanan toprakları "Soğd" diye adlandırıp, burada oturanlara "Soğdlu" dendiğini, burada kullanılan yazı ve dilin "Soğd yazısı ve Soğd dili" adıyla anıldığını söylemesidir. Zira, Suj-ab kenti, İngiliz Türkolog'u G. Clauson'a göre Batı T'ien-shan Dağlarının kuzeyinde, Chu Nehrinin güney kıyılarındaki, bugünkü Tomak'ın güney-batısına, 8 km. mesafede bulunan Ak Beşim Kalıntıları olup diğer taraftan Chieh-hsiang-na Devleti de Semerkand'ın güney-batısında, yaklaşık 60 km. mesafedeki, Kaşkaderya Kıyılarındaki Kişş'i (Shih Devleti) -şimdiki Şehr-i Sebr-i-ışaret etmektedir.

Yani, yukarıda işaret ettiğimiz Hsüan Chuang'ın sözleri, bir "yabancı" olan Hsüan Chuang'ın gözünde, asıl Sogdiana'nın (Amu-derya ile Sirderya arasındaki bölge, özellikle Zereşan Irmağı, Kaşka-derya kıyılarının) sınırları ötesinde, Kuzey-doğudaki Chu Nehrine kadar Soğdluların toprağı olarak kabul edilmekte, burada Soğd yazısı Soğd dilinin kullanıldığı belirtilmekte, ve bu arada kendisinin Suj-ab Kenti ile Talas Kentinde

² Tüccar olarak başarılı olmak için, Çin kaynaklarında anlatıldığı gibi bir kişinin son derece sahtekâr ve ihtirash olması gerekir. Japonya'da da "İyi tüccar, hırsız gibidir" diye bir söz vardır. Örneğin; ben Şiga vilayetinde doğdum. Şiga vilayetinin halkı eskiden ticari faaliyetleriyle ünlüydüler. Bu nedenle, bana "Siz nerelisiniz?" diye soranlara, "Şigalıyım" yanıtı verince, "Hırsızların torunlarısınız" diyenler vardır.

Buna karşılık, göçebeler, gene Çin kaynaklarında görüldüğü gibi, askeri gücü, saflığı veya tertemizliği ile ünlüydüler. Bunun gibi nitelikler, başarılı tüccar olmak için uygun değildir. Bana göre, başta Hsiung-nu'lar ve Göktürkler olmak üzere, atlı göçbelerin, ticaret işini Soğdlulara bırakmasının nedenini özellikle burada aramız gerekmektedir.

“Çeşitli ülkelerden yabancı tüccarların (Soğdlu tüccarların) karışık olarak oturmakta” olduğunu işaret etmesi, Soğdluların tüccar olarak, anavatanları Sogdiana’yı terk edip, T’ien-shan Dağlarının kuzeyine kadar yayılarak, burada dağınık olarak mevcut bulunan vahalarda koloni toplulukları oluşturduklarını göstermektedir.

Türkçe’de “İt ürür, kervan yürür” diye bir söz vardır. “Nerede ticari çıkar varsa, onların izine rastlamamak mümkün değildir.” diye eleştirilen Soğdlu tüccarlar, ticari kazanç sağlamak için, Çinli bir şairin dizelerinde söylediği gibi, “Uçsuz bucaksız çölün (Taklamakan’ın) meşakkatlerini geçip, Pamir’in yüksek dağlarını aşıp”, ayrıca, göz alabildiğine uzanan stepleri geçerek, her türlü zorlukların üstesinden gelip,-it ürüse bile-Doğuya doğru yayılmışlar, neticede Moğolistan yaylalarında da izlerini bırakmışlardır.

Bu Soğdlu tüccarların ne zamandan beri Moğolistan yaylalarında faaliyet gösterdikleri açıkça bilinmemektedir. Ancak, “M. S. 52 yılında Kuzey Hsiung-nuları (Hunlar), yine Çin sarayına elçi göndermişlerdir. At ve deri elbiseler sunmuşlar, yeniden barış ilişkileri dileyerek, ayrıca müzik ile ilgili isteklerde bulunmuşlardır. Bundan başka, Türkistanlı konukları toplayıp, birlikte kabul edilmelerini istemişlerdir” denmektedir. Burada söz konusu edilen “Türkistan devletlerinden gelen konuklar”ın özellikle Soğdlu tüccarları işaret ettiğini yeniden söylemeye gerek yoksa da, “deri elbiseler” in samur derisinden yapılmış olabileceği söylenebilir.

Bunu kabul edecek olursak, yukarıdaki cümle, Hsiung-nuların Mançurya ve Sibiry’a’nın avcı halklarından samur derisi başta olmak üzere iyi kalite kürk ve derileri elde ederek kendi gereksinimleri dışındakileri “ipek ve at değişiminin” temeli olan at ile birlikte Çin’e gönderip, bu arada, Soğdluların kervanlarından yararlandıkları, böylece, Orta-asya’dan gelen kervan yolunun, artık bu sıralarda esas olarak Soğdlu tüccarlar eliyle, Çin’in batısındaki vaha bölgeleriyle kalmayıp, Kuzeyin Moğolistan yaylaları yoluyla Çin’e ulaştıklarını göstermektedir. Biz buradan, Moğolistan yaylalarındaki Hsiung-nular ile Soğdlu tüccarların sıkı bir ilişki kurduğunu öğrenmekteyiz. Ancak, bu Soğdlu tüccarların, Hsiung-nu İmparatorluğu sınırları içinde koloni toplulukları kurup kurmadıklarını kesin olarak kanıtlayamayız.

Bizim, Moğolistan yaylalarındaki atlı-göçebe devletleri içinde bulunan Soğdlu koloni topluluklarının varlığını ve Soğdluların faaliyetlerini, gerçek kanıtlara dayanarak saptamamız Göktürk İmparatorluğundan (552-744) sonra mümkün olmaktadır.

Birinci Göktürk Kağanlığının (552-630) en son kağanı, İllig Kağan (619-630) kendi soydaşı olan Göktürkleri uzaklaştırarak Soğdlulara itimat ettiği için soydaşlarının hışmına uğramış ve bu da I. Göktürk Kağanlığının sona ermesinin bir nedenini oluşturmuştur. Bu arada, K'ang Su-mi adlı "barbar başkanı"nın Kağanın yanında hizmet ettiği söylenmekle birlikte, bu barbar başkanının, K'ang" soyadından Semarkand'lı (K'ang Devleti'nden) olduğu gayet açıktır. İllig Kağanın itimatını kazanan Soğdlular içinde bunun gibi Semerkand'lıların da bulunduğu kuşkusuzdur. Bu arada, İllig Kağan, Ton Tegin adlı, hükümdar soyundan bir kişiyi "barbar grubu"nun başına getirmiştir. Bu "barbar grubu"ise, aslında Moğolistan yaylalarında, Göktürk Kağanlığının içindeki Soğd topluluklarından başka bir şey olmamalıdır. Kağan, olasılıkla Ton Tegin eliyle Soğdluların ticari kazançlarından bir kısmını almaktaydı.

İllig Kağan döneminde Göktürk Kağanlığı içinde Soğdu toplulukların bulunduğu, içlerinde Semerkandlıların da bulunduğu, Soğdluların Kağanın güvenini kazanarak hizmete alındıklarını daha önce anlatmıştık. Ancak, Soğdluların faaliyetlerinin bundan daha önce de var olduğu kabul edilmektedir.

Nitekim, Çin'in Sui Hanedanında, Orta-asya ve Kuzey Asya'nın durumunu gayet iyi bilenlerden biri olan P'ei Chü, Sui Hükümdarı Yang Ti'ye şöyle bir rapor vermiştir:

"Göktürkler aslında saf insanlar olup, kolayca bağları kopartılabilir. Ancak, bunların içinde bir takım barbar toplulukları vardır. Bunlar, tümüyle kurnaz kimseler olup, Göktürlere akıl vererek onları yönlendirmektedirler. Bendeniz duydum ki, Shin Shu-hu-hsi, son derece aşağılık hesapları olan bir kişi olup Shih-pi Kağanın (609-619) teveccühünü kazanmıştır. Bu kişinin bir vesileyle ortadan kaldırılmasını arz ederim."

Yang Ti'nin bu öneriyi kabul etmesi üzerine, P'ei Chü ticari kazanç vaadiyle bu kişiyi kandırır. Shin Shu-hu-hsi "ihtirasla P'ei Chü'nün sözlerine inanarak Shih-pi Kağan'a haber vermeden kendi kabilesini toplayarak hayvanları sürüp", başta kendisi olmak üzere koşa koşa gelir. Neticede, kendisine pusu kuran askerler tarafından kafası kesilerek öldürülür. Bu Shih Shu-hu-hsi'nin "Shih" soyadından, kendisinin Semerkand'ın güneybatısındaki Kiş'ten (Shih Devletinden, Hsüan Chuang'ın söz ettiği Chieh Hsiang-na Devleti'nden) geldiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, yukarıdaki cümle ile Moğolistan yaylalarındaki Doğu Göktürk Kağanlığının sınırları içinde kurnaz "barbar grupları"nın (Soğdu tüccarların) kalabalık bir şekilde yaşadıkları, aslında saf atlı göçebe halk Göktürkleri

istedikleri gibi oynatmakla kalmayıp, memleketi Kişş olan Shih Shu-hu-hsi'nin kabileyi toplayıp, göçebe halkın temel varlığı ve ticari malı sayılan hayvanların büyük bir kısmına da sahip çıktığı ifade edilmektedir.

Bununla birlikte, bu Soğdlunun kafasının kesilmesiyle sonuçlanan bir akibete uğramasının nedeni, kendisinin fazla ihtirashlı olup, bundan dolayı P'ei Chü'nün oyununa gelmesinden başka bir şey değildir. "Tümüyle kurnaz", "son derece aşağılık hesapları olan", aynı zamanda, "ihtirashlı" idi. İşte bunlar, Hsüan Chuang'ın sözünü ettiği "açıkca sahtekârlık yapılan" Sogdiana'da doğmuş, "genellikle ihtirashlı, baba-oğulun para yapmak için yarıştığı" Soğdlu tüccarlar olup, Shih Shu-hu-hsi'nin topladığı "kabile" bu Soğdluların oluşturduğu koloni topluluğundan başka bir şey olmamalıdır. Bu arada, yukarıda belirttiğimiz gibi, Shih Shu-hu-hsi'nin "kabilesini toplayarak tüm hayvanları sürüp", Çin'in kuzey sınırlarına doğru güneye inmesi sırasında, bunu "Shih-pi Kağana bildirmeden" harekete geçmeye cesaret etmesini gözden kaçırmamalıyız. Çünkü, bu Soğdlu toplulukların Moğolistan yaylalarında bile, Batı T'ien-shan Dağlarının kuzeyinde olduğu gibi, atlı göçebe devletinin kağanının yönetimi altında da kendi başlarına buyruk olduklarını ifade etmektedir.

Buhara'da (An Devleti'nde) doğmuş olan An Sui-chia da böyle bir Soğdluydu. Kendisi, Tu-lan Kağanın (588-599) sarayına sızmış, Kuzey Chou'dan gelin gelen Kağanın karısı Ta-i Kung-chu'nun "barbar hizmetçisi" sıfatıyla prensesle gayri-meşru ilişki kurup, bu prensesin kıskırtmasıyla, Göktürk sınırları içine kaçmış olan bir Çinli ile işbirliği yaparak Kağanı baştan çıkarmıştır.

Bu olayla ilgili olarak şu hikâye ilginçtir:

"Göktürk Kağanlığının hükümdarlık ailesinden A-shih-na Ssu-mo'nun tipi Soğdlulara benzediği için kendisinin A-shih-na ailesinden geldiği konusunda kuşku duyulmaktaydı" denmektedir³.

³ Buna göre, Soğdluların, eski Türkler, hiç olmazsa Göktürklerden farklı bir görünüme sahip oldukları açık değil midir?

Üstelik, Kıta Çin, özellikle Doğu Türkistan'da bulunmuş olup çeşitli müzelerde muhafaza edilen Soğdluların heykellerinin yüz tipine bakarsak, onların Türklerle benzemeyip, daha ziyade İranlılara benzediğini kolayca anlayabiliriz. Yani, Köl-Tegin'in mezarı kazıldığı zaman bulunan ve Köl-Tegin'in başı denilmekte olan heykel parçasının yüz tipi ile Soğdluların heykellerinin yüz tipini karşılaştırdığımız zaman, Soğdluların, Türk ırkına ait olmadığını anlayabiliriz.

Hangi dilin kullanılması, ırk meselesini kesinlikle halletmeye yeterli olmamakla birlikte, Soğdluların İrancı'nın Doğu şivesini kullanmakta olduğunu da göz önünde tutmamız gerekir fikrindeyim.

Biz bu pasajdan, A-shih-na ailesinin tipinin Soğdlulardan farklı olduğunu, daha geniş anlamda söyleyecek olursak, eski Türklerin İranlılardan farklı bir görünüme sahip olduklarını anlamakla birlikte, burada asıl dikkati çeken nokta şudur:

Yukarıdaki pasajda belirtildiği gibi, A-shih-na Ssu-mo'nun tipi Soğdlulara çok benzediği için, kimliğinden kuşku duyulması, kendisinin Soğdlu bir anne tarafından doğurulmuş olabileceğini düşündürmesi yanında, annesinin bir Soğdlu ile "gayrimeşru ilişki kurması" üzerine doğmuş olabileceği konusunu da akla getirmektedir. Her halükârda, en azından, sadece tipinin Soğdlulara benzemesi nedeniyle kendisine kuşkuyla bakıldığı kabul edilirse, Göktürk Kağanının sarayında, ya da civarında, Soğdlu bir kızla evlenme veya Soğdlu bir erkekle "gayri-meşru ilişki kurma"nın gerçekte mevcut olduğu düşünülebilir.

Ben daha önce Tu-lan Kağan'ın yönetimi sırasında, Buhara'dan gelme bir Soğdlunun, Kağanın sarayına sızıp prensesin kalbini çaldığını belirtmiştim. Ancak, A-shih-na Ssu-mo'nun kimliği ile ilgili hikâyeye bakacak olursak, bu gerçeği hiçbir zaman Tu-lan Kağan zamanı ile sınırlı tutmamamız gerektiği kanısındayım. Soğdluların Göktürk Kağanlığının sarayında, bu denli güç kazanmış olmalarının nedenini, bunların arkasında, Shih Shu-hu-hsi gibi kişilerin bulunduğu Soğdlu toplulukların var olmasında aramak gerekir.

Daha eskilere dönecek olursak,

Göktürklerin, A-shih-na ailesinin başkanı Tu-men'in yönetimi altında, gittikçe güçlendiği sıralarda da, Tu-men'in gönderdiği elçiye karşılık, 545 yılında, Batı Wei'den Buharalı An Nuo-pant-t'o'nun elçilik heyeti başkanı sıfatıyla iade-i ziyaret heyetinin başında Çin'e gönderildiğini görmekteyiz. Batı Wei'in, heyetin başında bir Soğdluyu göndermesinin amacı, eğer, Göktürklerle ilişkiyi kolaylaştırmak amacını güttüğü farzedilirse, o sıralarda Göktürklerin A-shih-na ailesinin başkanı T'u-men'in yanında da Soğdluların bulunduğu düşünülmelidir.

Bu takdirde, Moğolistan yaylalarındaki Göktürk Kağanlığı içindeki Soğdluların rolünün, sadece ticari alanda kalmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bunlar, Kuzey Asya'nın bu yöresinde koloni toplulukları oluşturarak, cemaat şeklinde yaşayıp, ekonomik ve mali alandan başlayarak siyasette de, saf ve temiz bir göçebe halk olan Göktürkleri istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. Başka bir deyişle, Kağanların Soğdlulara kendi soydaşları olan Göktürklerden daha fazla itimat edip, onlara devlet yönetimini bırakmaları, Soğdluların yardımıyla, uçsuz bucaksız topraklarını yönetmek istemeleri nedeniyle olmamalıdır.

Atlı göçebe devleti olan Göktürlere Soğdluların katkıları, ekonomik, mali ve siyasi alanlarda sınırlı kalmamıştır. İlâveten, yukarıda sözünü ettiğimiz Soğdluların Doğu'ya yayılmaları ve gelişmeleri, doğal bir sonuç olarak, İran kökenli kültürün de Doğu'ya taşınması sonucunu doğurmuştur.

Bugut Yazıtının dikilmesinin temelini, şimdiye kadar anlattığımız gibi Soğdluların Orta-asya ve Moğolistan'daki faaliyetlerinde aramamız gerektiğini söylemekle bugünkü konuşmama son vermek isterim.

İçten teşekkürler ederim.

